

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΧΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ Α΄, ΤΕΥΧΟΣ Β΄
ΙΟΥΛΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2009

ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ¹

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΔΗΜΟΣ ΤΩΝ ΚΥΜΙΣΑΛΕΩΝ:
ΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΒ΄ ΕΠΚΑ

Η περιοχή του αρχαίου δήμου των Κυμισαλέων

Τὸ φυσικὸ καὶ πολιτιστικὸ περιβάλλον τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀταβύρου- Ἀκραμίτη- Ἀρμενιστή, στὸ Νότιο-δυτικὸ τεταρτημόριο τῆς Νήσου Ρόδου, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Μολονότι ἡ περιοχή ὑστερεῖ κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο σὲ οἰκιστικὴ καὶ τουριστικὴ ἀνάπτυξη, ἔχει τὴν τύχη νὰ διατηρεῖ ἀλώβητο ἓνα μοναδικὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ πληθώρα καταλοίπων τοῦ παρελθόντος². Σὲ αὐτὴ τὴν περιοχή, περίπου 70 χιλιόμετρα νότια ἀπὸ τὴ Ρόδο (εἰκ. 1), σὲ ἓναν παρθένο, ἡμιορεινὸ καὶ δασωμένο τόπο, ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο νησι ἀπὸ τὸν ἐπιμήκη καὶ ἐπιβλητικὸ ὄγκο τοῦ Ἀκραμίτη, βρίσκεται ἡ μεγάλης ἀρχαιολογικῆς σημασίας περιοχή τῆς Κυμισάλας. Ἐπὶ τοῦ παρόντος -καὶ μέχρι τὸ Δεκέμβριο τοῦ 2010- ἐμπίπτει στὰ διοικητικὰ ὅρια τοῦ Δήμου Ἀταβύρου μὲ τὶς ἀρχαιολογικὲς θέσεις νὰ μοιράζονται στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς τῶν δημοτικῶν διαμερισμάτων Σιαννῶν καὶ Μονολίθου. Στὸ χῶρο αὐτό, στὴ νότια ἐσχατιὰ τῆς Καμιρίδος Χώρας, ἄκμαζε κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ὁ Δῆμος Κυμισαλέων, τοῦ ἐνωμένου ροδιακοῦ κράτους, ὑπαγόμενος διοικητικὰ στὴν Κάμιρο.

Οἱ δήμοι καὶ ἡ δημοτικὴ ὀργάνωση ἀποτέλεσαν γιὰ τὴ Ρόδο, μετὰ τὸ 408/7 π.Χ. πὺν συντελέστηκε ὁ συνοικισμὸς τῆς πόλεως Ρόδου, τὸ βασικὸ ὄργανο διοίκησης καὶ λειτουργίας τῆς παρροδιακῆς πολιτείας, καθὼς καὶ τῆς ἐκπροσώπησης τοῦ πολίτη στὴν κεντρικὴ ἐξουσία³. Ἀπὸ

1. Ἐπίκουρος Καθηγητῆς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Νομισματικῆς, Τμῆμα Μεσογειακῶν Σπουδῶν, Πανεπιστήμιο Αἰγαίου.

2. Γιὰ τὸ πολιτιστικὸ καὶ φυσικὸ περιβάλλον τοῦ νησιοῦ γενικότερα, βλ. Φιλήμονος καὶ Μαρκέτου 2006.

3. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν Ροδιακῶν Δήμων βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 52-81.

τις τρεις μεγάλες περιφέρειες τῆς ἀρχαίας Ρόδου, ἡ Ἰαλυσία ἔχει τύχει συστηματικῆς μελέτης καὶ οἱ δῆμοι τῆς ἔχουν μέχρι ἕναν βαθμὸ ταυτιστεῖ⁴. Γιὰ τὴν Λινδία καὶ τὴν Καμιρίδα δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη συστηματικὴ δουλειὰ μὲ ἀποτέλεσμα οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ θέση καὶ τὴν ἔκταση τῶν δήμων τους νὰ εἶναι ἐλάχιστες. Ταυτισμένοι θεωροῦνται οἱ 12 Δῆμοι τῆς Λινδίας⁵, ἐνῶ σύμφωνα μὲ πρῶτες ἐκτιμήσεις ἡ Καμιρίδα ἀπαρτιζόταν ἀπὸ 19 δήμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 12 βρίσκονταν στὴ Ρόδο, οἱ 6 στὴ Ροδιακὴ Περαία, δηλαδὴ τὴν ἀπέναντι Μικρασιατικὴ ἀκτὴ καὶ τὰ νησιὰ καὶ ἕνας στὴ Χάλκη⁶. Σήμερα μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν στὸ χάρτη τῆς Ρόδου μὲ σχετικὴ σιγουριὰ μόλις 4 ἀπὸ αὐτούς, μὲ τὸ Δῆμο τῶν Κυμισαλέων, νὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς καὶ μὲ ἀσφάλεια ταυτισμένους στὸ χῶρο δήμους τῆς.

Ἡ συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὸν ἀρχαῖο δῆμο τῶν Κυμισαλέων ξεκίνησε τὸ 2006. Τὴ διενέργειά τῆς ἔχει ἀναλάβει τὸ Τμῆμα Μεσογειακῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Αἰγαίου καὶ ἡ ΚΒ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, μὲ διευθύνοντες τὸν ὑπογράφοντα καὶ τὴ δρ. Βασιλικὴ Πατσιαδᾶ, ἀντίστοιχα. Στὸ πλαίσιο ἀκαδημαϊκῆς συνεργασίας μεταξὺ Πανεπιστημιακῶν Ἰδρυμάτων, τὴν ἔρευνα συνεπικουρεῖ ἡ Σχολὴ Ἀγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου, ἐνῶ συμμετέχει καὶ μιὰ μικρὴ ὀμάδα ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Nicholas Copernicus τοῦ Toruń τῆς Πολωνίας.

Ἡ πενταετὴς ἔρευνα ἔχει καταδείξει ὅτι ὁ δῆμος τῶν Κυμισαλέων ἦταν ἐκτεταμένος: ἡ ἔκταση ποὺ καλύπτουν οἱ μέχρι στιγμῆς ἐντοπισμένες ἀρχαιότητες ξεπερνᾶ τὰ 10.000 στρέμματα ἢ 10 τετραγωνικὰ χλμ. (εἰκ. 2), πράγμα ποὺ δὲν εἶναι καθόλου περίεργο, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς πὼς ὁ Δῆμος εἶχε τὴ δική του ἀκρόπολη, στὸ λόφο τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ, ὁ ὁποῖος δεσπάζει στὴν περιοχὴ καὶ φαίνεται νὰ ἐλέγχει -ὀπτικά τουλάχιστον- 7 οἰκισμοὺς, ποὺ πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὸ Δῆμο τῶν Κυμισαλέων: στίς θέσεις Βασιλικά, Νάπες, Χάρακας, Γλυφάδα/Μονοσύρια, Στελιές, Μαραμαρούνια καὶ Καμπάνες.

Δίπλα στοὺς οἰκισμοὺς ἀναπτύσσονται νεκροπόλεις μὲ σημαντικότερη τὴν κεντρικὴ νεκρόπολη, ἡ ὁποία καταλαμβάνει ὀλόκληρη τὴν κοιλάδα, ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στοὺς λόφους τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ

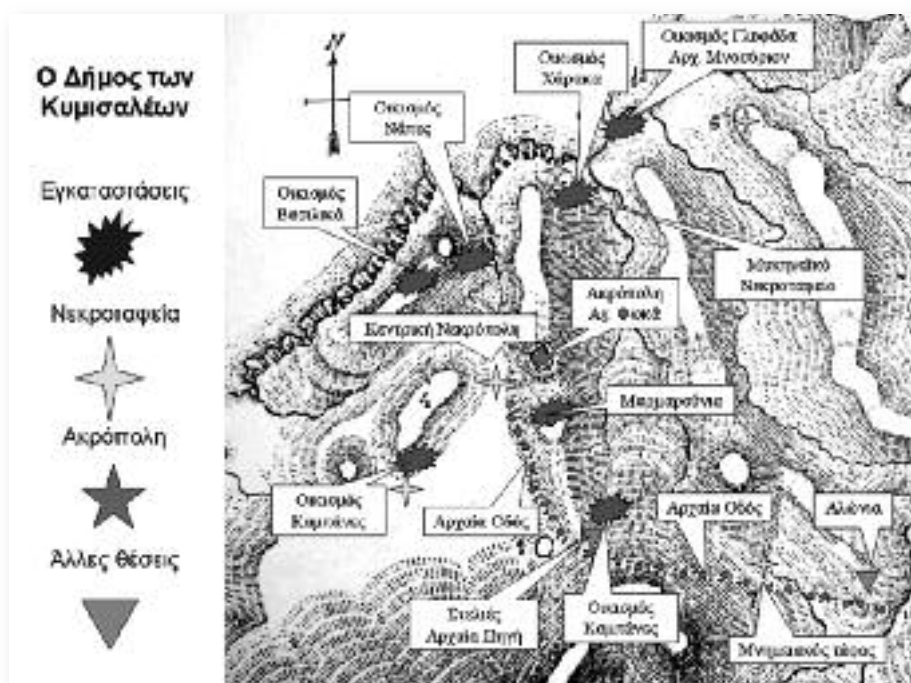
4. Γιὰ τὴν Ἰαλυσία βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 68, 82-146.

5. Γιὰ τὴ Λινδία βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 69, 74-76.

6. Γιὰ τὴν Καμιρίδα βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, 68, 72-74. Παπαχριστοδούλου 2009.

Εικ. 1. Χάρτης τής Ρόδου.

Εικ. 2. Αρχαιολογικές θέσεις περιοχής Κυμισάλας.

καὶ τῆς Κυμισάλας. Νεκροπόλεις ἑλληνικῶν χρόνων ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς περιοχῆς: τὶς Νάπες, τὸν Χάρακα καὶ τὰ Μονοσύρια καὶ συστάδες τάφων στὶς θέσεις Ἀλώνια καὶ Καμπάνες. Τέλος, στὴ Γλυφάδα μαρτυροῦνται καὶ τάφοι μυκηναϊκῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς⁷.

Ἡ ἀρχαία διαδρομὴ πρὸς τὸ δῆμο τῶν Κυμισαλέων φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦσε τὴ σημερινὴ ὁδὸ, ἡ ὁποία, περνώντας ἀπὸ τὴν Κάμιρο καὶ κατευθυνόμενη πρὸς τὸ νότο, διακλαδίζεται δυόμιση χιλιόμετρα πρὶν τὰ Σιάννα πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ καὶ κατηφορίζει πίσω ἀπὸ τὸν Ἄκραμίτη.

Τὰ Ἀλώνια εἶναι ἡ πρώτη ἀρχαιολογικὴ θέση, ποὺ συναντᾶ κανεὶς εἰσερχόμενος στὴν περιοχή τοῦ Δήμου τῶν Κυμισαλέων. Πῆρε τὴν ὀνομασία της ἀπὸ τὰ δεκάδες ἀλώνια, ποὺ δημιουργήθηκαν ἐκεῖ στὰ νεώτερα χρόνια. Τὰ ἀλώνια εἶναι κτισμένα ἀπὸ ἀρχαίους δόμους, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ κτίσματα τῆς περιοχῆς καὶ ἀναλήμματα, ποὺ συγκρατοῦσαν καὶ σηματοδοτοῦσαν τὴν ἀρχαία ὁδὸ, ἡ ὁποία διέρχεται λίγο νοτιότερα. Πεσμένος σχεδὸν πάνω στὴν ἀρχαία ὁδὸ (εἰκ. 3), καθὼς εἶχε λαξευτεῖ σ' ἓναν τεράστιο βράχο, ποὺ ἔστεκε στὸ πλάι της, γὰρ νὰ προκαλεῖ τὸν ἐντυπωσιασμὸ τῶν περαστικῶν, βρίσκεται σήμερα ἓνας ἐντυπωσιακὸς μνημειακὸς τάφος.

Ὁ ἀρχαῖος δρόμος περνᾷ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν πηγὴ τῶν Στελιῶν (εἰκ. 4), ὅπου σώζονται καὶ ἄλλα τμήματα τῶν ὀρίων του, διέρχεται νότια τοῦ οἰκισμοῦ στὴν ἴδια θέση, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζονται πλῆθος καταλοίπων, ὅπως θεμελιώσεις κτιρίων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, καὶ φτάνει στὴ συνέχεια στὰ Μαρμαρούνια, ἓνα λόφο κατάσπαρτο μὲ ἀρχαιότητες, κυρίως κατάλοιπα μνημειακῶν κτιστῶν κατασκευῶν, καθὼς καὶ τοίχους κτισμένους μὲ μεγάλους ὀρθογώνιους λιθόπλινθους (εἰκ. 5). Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ λόφου ἔχει ἐντοπιστεῖ κι ἓνα ἱερὸ μὲ τοίχους πολυγωνικῆς τοιχοδομίας, εἴσοδο στὴν ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ κι ἓναν μεγάλο κυλινδρικό βωμὸ στὸ ἐσωτερικὸ του.

Ἀπὸ τὰ μαρμαρούνια φαίνεται ὅτι ὁ δρόμος ὀδηγοῦσε στὴν ἀκρόπολη τῶν Κυμισαλέων, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Φωκά, ὁ ὁποῖος δεσπόζει στὴν περιοχή. Στὶς πλαγιὲς τοῦ λόφου διατηροῦνται σὲ μεγάλη ἔκταση ἀρχαῖες ὄχυρώσεις, μὲ κάποια τμήματά τους νὰ παρουσιάζουν

7. Γιὰ μιὰ πολὺ σύντομη περιγραφή τῆς περιοχῆς τῆς Κυμισάλας βλ. καὶ Hope Simpson καὶ Lazenby 1975, 146. Γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς θέσεις τῆς περιοχῆς, βλ. Maiuri 1916. Inglieri 1936, 50-58. Hope Simpson καὶ Lazenby 1975, 146-147. Mee 1982, 105-106. Γιὰ τὴν πρόσφατη ἐρευνητικὴ δραστηριότητα βλ. Στεφανάκης 2010α.

*Εικ. 3. Αρχαιολογική
θέση «Άλώνια»,
λαξευτός τάφος.*

*Εικ. 4. Η πηγή
τῶν Στελιῶν σήμερα.*

*Εικ. 5. Μνημει-
ακὲς κατα-
σκευές στὰ
Μαρμαρούνια.*

ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως για παράδειγμα (εικ. 6) τὸ δυτικὸ τμήμα, τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση σὲ μῆκος 18 μ. καὶ σὲ μεγάλο ὕψος, φτάνοντας σὲ κάποια σημεῖα τὰ 3 μ. Τὸ κατώτερο τμήμα του εἶναι κτισμένο μὲ πολυγωνικοὺς μεγάλους λίθους καὶ τὸ ἀνώτερο μὲ ὀρθογώνιους καὶ πολυγωνικοὺς.

Στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης σώζεται ὁ ἀρχαῖος ναός (εικ. 7), ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀκόμη καταστρεῖ δυνατό νὰ ἀποδοθεῖ σὲ συγκεκριμένη θεότητα. Ἔχει διαστάσεις 13,50 στῖς μακριᾶς πλευρᾶς καὶ 5,80 μέτρα στῖς στενᾶς, μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ τὴν εἴσοδο στὰ ἀνατολικά. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χώρους, πρόναο καὶ κυρίως ναὸ καὶ σήμερα σώζεται μόνο ἡ κατώτερη σειρὰ δόμων τῶν τοίχων του⁸.

Ἀπὸ τὸ λόφο τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ ἡ ἀρχαία ὁδὸς θὰ πρέπει νὰ διακλαδιζόταν, μὲ μιὰ διακλάδωση νὰ στρέφει δυτικὰ τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου καὶ νὰ κατηφορίζει ὀφειοειδῶς πρὸς τὰ δυτικά, μὲ κατεύθυνση τὴν κεντρικὴ νεκρόπολη. Στὸ μέσον περίπου τῆς πλαγιάς, ὁ δρόμος περνοῦσε ἀπὸ λατομεῖο (εικ. 8) τοῦ ντόπιου γκρίζου ἀσβεστόλιθου καὶ στοὺς δυτικοὺς πρόποδες τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ διέσχιζε τὴν κεντρικὴ νεκρόπολη, ἡ ὁποία ἐκτείνεται στὴν ἀνατολικὴ καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀπέναντι λόφου τῆς Κυμισάλας. Σύμφωνα μὲ τὴ μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὴ μαρτυρία, ἡ νεκρόπολη ἦταν σὲ χρῆση τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, δηλαδὴ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. Οἱ τάφοι εἶναι στὴν πλειοψηφία τους λαξευμένοι στὸ φυσικὸ βράχο (εικ. 9), μὲ δρόμο ἢ προθάλαμο καὶ ἕναν ἢ δύο ταφικοὺς θαλάμους. Πολλοὶ εἶναι ιδιαίτερα μνημειακοί, ἐνῶ σώζονται καὶ κάποια μεγάλα ὑπέργεια ταφικὰ μνημεῖα, καθὼς καὶ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές (εικ. 10)⁹.

Ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο τμήμα τῆς κεντρικῆς νεκρόπολης προέρχεται καὶ ἡ περίφημη στήλη τῆς Κυμισάλας (εικ. 11), μιὰ ἐπιτύμβια στήλη τῶν πρῶιμων ἱστορικῶν χρόνων, ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο, ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 83 ἐκ. Ἔχει τὴ μορφή δίσκου πάνω σὲ πεσοδὸ καὶ ἐπιστέφεται στὴν κορυφὴ τῆς ἀπὸ ἕναν ὀρθογώνιο πλίνθο. Πάνω στὸν τελευταῖο στηριζόταν ἕνα ἐπιπρόσθετο στοιχεῖο, ὅπως φανερώνει ἡ κυκλικὴ κοιλότη-

8. Γιὰ τὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ βλ. εἰδικότερα, Pernier 1914, 238. Maiuri 1916, 285-298. Maiuri 1928, 83-84. Hope Simpson καὶ Lazenby 1975, 146. Στεφανάκης 2010α, 3-5.

9. Γιὰ τὴν κεντρικὴ νεκρόπολη τῆς Κυμισάλας βλ. Pernier 1914, 239-241. Maiuri 1916, 295. Maiuri 1928, 84. Inglieri 1936, 53. Ζερβουδάκη 1969. Hope Simpson and Lazenby 1973, 146-147. Στεφανάκης 2010α, 5-9.

*Εικ. 6. Τομέας ΙΙ
(Ακρόπολη),
όχυρωματικός
περίβολος.*

*Εικ. 7. Τομέας ΙΙ
(Ακρόπολη),
Ναός από Α-Δ.*

*Εικ. 8. Άγ.
Φωκάς, αρχαία
λατομεία.*

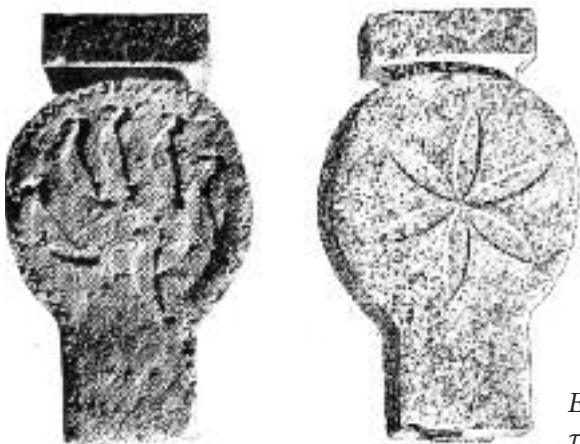

Εικ. 9. Τομέας I
(Ανατολικός),
τάφος 4/2007
από Δ προς Α.

Εικ. 10. Τομέας IV (βόρειος).
Ἐπιτύμβια ἐπιγραφή.

ΛΑΜΑΙΥΡΑ ΑΡΙΣΤΟΓΑΜΟΥ ΚΥΜΙ[ΣΑΛΕΣ]
ΚΑΙ ΤΑΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ
ΧΡΥΣΟΥΣ ΝΙΚΑΛΑΥΡΑ ΚΡΕΑΣΣΙ[ΟΣ]

Εικ. 11. Ἡ ἐπιτύμβια «στήλη
τῆς Κυμισάλας».

τα για την προσαρμογή του. Στο δίσκο απεικονίζονται, σε άβαθες έσώγλυφο, έξι πτηνά ένδος όδοντωτοϋ έγχάρακτου κοσμήματος, πού περιτρέχει όλόκληρη την πλευρά, ένω ένας μεγάλος έξάφυλλος ρόδακας και ένας μικρότερος έννεάφυλλος, έντός αντίστοιχου όδοντωτοϋ κοσμήματος κοσμοϋν την άλλη πλευρά.

Η χρονολόγηση τής στήλης έχει αποδειχτεί έξαιρετικά προβληματική, καθώς αφενός απουσιάζουν παράλληλα μνημεία από τó αρχαιολογικό αρχείο, και αφετέρου είναι άγνωστο τó ανασκαφικό της πλαίσιο. Είναι γεγονός, ώστόσο, ότι πρόκειται για ένα από τá πρωιμότερα σωζόμενα μνημεία τής κεντρικής νεκρόπολης, πιθανότατα τού τέλους τού 8ου αι. π.Χ., ένω είναι πολϋ πιθανό νά αναπαράγει παλαιότερα μνημεία, αφού παρουσιάζει όμοιότητες με έναν τύπο πήλινων ειδωλίων, τά όποια κοσμοϋσαν μυκηναϊκές λάρνακες από την Τανάγρα¹⁰.

Από την κεντρική νεκρόπολη ό δρόμος θά κατευθυνόταν προς τά βορειοδυτικά στή θέση Βασιλικά (είκ. 12), όπου διατηροϋνται τά καταλοιπα ένδος μεγάλου οικιστικοϋ κέντρου. Πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις στην Κυμισάλα¹¹, τά μνημειώδη κτίσματα τής όποίας δημιούργησαν στα νεότερα χρόνια τó θρύλο τού βασιλιά Κυμισαλέα. Λίγο ανατολικότερα από τά Βασιλικά, στή νότια κλιτϋ τού λόφου Νάπες, έντοπίστηκε ένας άκόμη μεγάλος οικισμός, ό όποιος φαίνεται πώς είχε και τó δικό του, παρακείμενο, νεκροταφείο.

Από την άλλη πλευρά τού λόφου τού Άγίου Φωκά, στα βορειοανατολικά, ένα άλλο τμήμα τού αρχαίου δρόμου πρέπει νά διακλαδιζόταν προς τή μικρή παραλία τής Γλυφάδας. Η Γλυφάδα, ή Μονοσύρια, διατηρεί άκόμη τó αρχαίο όνομα Μναςύριον, πού παραδίδει ό Στράβωνας (XIV 11, 12.1) και πρέπει νά λειτούργησε ως τó επίνειο τού Δήμου τών Κυμισαλέων. Σήμερα διακρίνεται κατά μήκος τής άκτής, πλῆθος οικιστικών καταλοίπων ρωμαϊκής κυρίως και παλαιοχριστιανικής έποχής¹².

Στους πρόποδες τής απότομης βόρειας πλαγιάς τού λόφου Χάρακας, πού κλείνει από δυτικά τόν κόλπο τής Γλυφάδας έχει έντοπιστεί νεκρο-

10. Για τή στήλη τής Κυμισάλας ειδικότερα και τó πρόβλημα χρονολόγησής της, βλ. ένδεικτικά, Maiuri 1916, 296-297, είκ. 14. Maiuri 1928, 84. Μπακαλάκης 1946, 42-43, άρ. 1. Ανδρόνικος 1963, 192-194, πίν. 88α-γ. Μπακαλάκης 1974, 247-251. Sourvinou-Inwood 1996, 221-222, σημ. 455. Στεφανάκης 2010α, 8.

11. Για τά Βασιλικά βλ. Guerin 1854, 289-291. Pernier 1914, 238. Inglieri 1936, 53. Hope Simpson και Lazenby 1975, 146. Στεφανάκης 2010α, 11.

12. Hope Simpson και Lazenby 1973, 147.

ταφείο ἑλληνοιστικῶν χρόνων. Ὁ οἰκισμός, στὸν ὁποῖο ἀνήκει, ἐκτείνεται σὲ χαμηλὸ λόφο, στὴν ἀνατολική προέκταση τοῦ Χάρακα¹³.

Στὰ ἀνατολικά τῆς Γλυφάδας καὶ στὸ λόφο πάνω ἀπὸ τὸ σύγχρονο μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη νεκροταφείο ἑλληνικῶν, ἀλλὰ καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων¹⁴.

Τέλος, στὴ θέση Καμπάνες, στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Κυμισάλας, ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀκόμη ἐκτεταμένου οἰκισμοῦ καὶ ἐνὸς μικροῦ νεκροταφείου.

Ὁ Δῆμος τῶν Κυμισαλέων, ὅπως ἔχει προκύψει ἀπὸ τίς μέχρι σήμερα ἔρευνες ἦταν ἐκτεταμένος. Φαίνεται πὼς κατοικεῖτο τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (4ος-6ος αἰ. μ.Χ.), ὅπως μαρτυροῦν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ νεκρόπολη καὶ τὰ κατὰ καιροὺς σποραδικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Στὴν περιοχὴ ἔχουν καταγραφεῖ καὶ πρωιμότερα εὐρήματα, νεολιθικῆς ἐποχῆς καὶ ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ¹⁵, συγκεκριμένες ὅμως ἀρχαιολογικὲς θέσεις δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ.

Ἡ ἔντονη δυστυχῶς ἀρχαιοκαπηλική, ἀλλὰ καὶ τυχοδιωκτικὴ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα στὸ χῶρο τῆς κεντρικῆς νεκρόπολης, ἀπὸ τὰ μέσα κυρίως τοῦ 19ου αἰ. μέχρι καὶ τὰ νεότερα χρόνια¹⁶, μᾶς ἔχει στερήσει τεράστιες ποσότητες ἀντικειμένων καὶ ἔχει καταστρέψει πολλὰ χιλιάδες τάφων, στερώντας μας σημαντικὴ γνώση γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ δήμου τῆς Ροδιακῆς ὑπαίθρου.

Ἡ διατήρηση τοῦ τοπωνυμίου Κυμισάλα καὶ τοῦ ἐθνικοῦ «Κυμισαλεὺς» σὲ ἐπιτύμβιες στήλες ἐπιφανῶν νεκρῶν, ποὺ τάφηκαν στὴ νεκρόπολη¹⁷, ἀποτελοῦν τρανταχτὴ ἀπόδειξη τῆς συνέχειας, ποὺ ὑπῆρξε στὴν περιοχὴ, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς θέσεις τοῦ Δήμου τῶν Κυμισαλέων ἔχουν τὴ μοναδικὴ τύχη νὰ βρίσκονται ἐντὸς τῆς περιοχῆς Ἀκραμίτης-Ἀρμενιστής-Ἀτάβυρος (εἰκ. 13), ἡ ὁποία ἔχει χαρακτηριστεῖ καὶ ὡς προστατευόμενη περιοχὴ τοῦ δικτύου Natura 2000 (κωδικὸς GR 4210005)¹⁸.

Ἡ περιοχὴ, ποὺ περιλαμβάνει τὴν ὄρεινὴ ἔκταση τοῦ Ἀταβύρου, τοῦ

13. Maiuri 1916, 296. Inglieri 1936, 50.

14. Maiuri, 1916, 296.

15. Hope Simpson καὶ Lazenby 1975, 146. Mee 1982, 106. Inglieri 1936, 51.

16. Γιὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλικὴ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ βλ. Μαΐλης κ.ἄ. 2002, 259-260. Γιὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλία γενικότερα στὴ Ρόδο βλ. Παπαχριστοδούλου 2007, 17-50 καὶ κυρίως 18-19. Ἐπίσης Τριανταφυλλίδης 2009, 41.

17. Von Gaertringen 1892, 308. Παπαχριστοδούλου 1951, 33.

18. Official Journal of the European Union 2006, I. 259, 1-104.

*Εικ. 12 Αρχαιολογική
θέση «Βασιλικά».*

*Εικ. 13. Η περιοχή
του δικτύου Natura 2000,
Άκραμίτης-Αρμενιστής-Ατάβυρος
(κωδικός GR 4210005).*

*Εικ. 14. Κέντρο
Αρχαιολογικής
Έρευνας
Κυμισάλας
(ΚΑΕΚ) -
πρώην Αστυνομικός
Σταθμός
Μονολίθου.*

Άκραμίτη, την έκταση γύρω από τον ποταμό Σιανίτη και την παράκτια έκταση από τον κόλπο του Παπαγιώργη έως το ακρωτήριο Ἀρμενιστής και νότια έως τον κόλπο της Ἀπολακκιάς, καλύπτει μία έκταση πάνω από 170 χιλιάδες στρέμματα. Έχει χαρακτηριστεί ως Διατηρητέο Μνημείο τῆς Φύσης, αφενός λόγω τοῦ ιδιαίτερου γεωμορφολογικοῦ καὶ ιστορικοῦ ενδιαφέροντος, πού παρουσιάζει καὶ αφετέρου διότι μέσα σ' αὐτήν τὴν έκταση ἀπαντοῦν πολλοὶ τύποι οἰκοτόπων, πού ἔχουν ιδιαίτερη σημασία, ὅπως εἶναι τὰ ὑποθαλάσσια λιβάδια, οἱ ἀμμουδιές μὲ ἀμμοθίνες καὶ φωκοσπηλιές, τὰ πευκοδάση καὶ τὰ αὐτοφυῆ δάση κυπαρισσιοῦ.

Οἱ προοπτικὲς τοῦ χώρου

Μετὰ ἀπὸ πέντε χρόνια ἔρευνας ἔχουν γίνεи πολὺ σημαντικὰ βήματα γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ χώρου, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἑξῆς:

1. Διενεργεῖται στοχευμένη ἀνασκαφὴ σὲ ἐπιλεγμένα τμήματα τῆς νεκρόπολης καὶ τῆς ἀκρόπολης τῆς Κυμισάλας, ὥστε νὰ καταστῆ δυνατὴ, σὲ σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα, ἡ δημιουργία ἐπισκεψιμῶν ἀρχαιολογικῶν πυρήνων. Ἡδη τὰ ὁρατὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου δρόμου, πού ἐνώνουν τὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ μὲ τὴ νεκρόπολη τῆς Κυμισάλας, καθαρίστηκαν καὶ ἐνώθησαν μεταξύ τους μὲ μονοπάτι, τὸ ὁποῖο κάνει τὴ διασύνδεση τῶν δύο χώρων εὐκολότερη.

2. Ὁργανώνεται ἐργαστήριο συντήρησης καὶ κέντρο καταγραφῆς, ταξινόμησης καὶ μελέτης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ στὸν παλαιὸ Ἀστυνομικὸ Σταθμὸ Μονολίθου (εἰκ. 14), πού ἡ τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση παραχώρησε στὸ Τμήμα Μεσογειακῶν Σπουδῶν γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ γεγονός αὐτὸ δημιουργεῖ νέες προοπτικὲς γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔρευνας, ἀλλὰ καὶ τὴν πρόοδο τοῦ τόπου, ἐνῶ μία ἀπὸ τὶς βασικότερες ἐπιδιώξεις τοῦ Πανεπιστημίου Αἰγαίου αὐτὴ τὴ στιγμή εἶναι καὶ ἡ δημιουργία τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἀσφαλῆ φύλαξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ στὸ κτίριο.

3. Συντάχθηκαν πρωτόκολλα καὶ μνημόνια συνεργασιῶν μεταξύ τοῦ Τμήματος Μεσογειακῶν Σπουδῶν καὶ Φορέων, οἱ ὁποῖοι μποροῦν ἐμπράκτως καὶ οὐσιαστικὰ νὰ προσφέρουν στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, ἀρχικὰ μὲ τὴν ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, γιὰ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα καὶ ἀνασκαφὴ στὴν περιοχή τῆς Κυμισάλας καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὸ Τμήμα Ἀγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου, γιὰ συνεργασία σὲ θέματα γεωδαισίας, τοπογραφίας, φωτογραμμετρίας, τηλεπισκόπησης, χαρτογραφίας καὶ γεωγραφικῶν συστημάτων πληροφοριῶν.

4. Πολύ σημαντική δράση ήταν ή τοπογραφική αποτύπωση και ή ψηφιακή χαρτογράφηση με φωτογραφικό υπόβαθρο τής ευρύτερης περιοχής ενδιαφέροντος σε κλίμακα 1:5000, με χρηματοδότηση τής Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δωδεκανήσου.

5. Παράχθηκαν, από τή Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του ΕΜΠ, ορθοφωτοχάρτης τής περιοχής ενδιαφέροντος σε κλίμακα 1:5000 και φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις μνημειακών τάφων από τήν Κεντρική Νεκρόπολη τής Κυμισάλας και του δυτικού τμήματος του τείχους τής ακρόπολης του Άγ. Φωκά. Ξεκίνησε παράλληλα ή αποτύπωση του πολεοδομικού ιστού του οικισμού των Βασιλικών, ή οποία αναμένεται να ολοκληρωθεί τὸ 2011.

6. Από πλευρᾶς Πανεπιστημίου Αιγαίου βρίσκονται σε εξέλιξη ἐργασίες, πὸν θὰ ὀδηγήσουν στήν ἀπόκτηση διδακτορικοῦ τίτλου σπουδῶν, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τόσο στή βελτίωση, στήν ἐπιτάχυνση τής καταχώρησης τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων και στή μελέτη του ὑλικού, ὅσο και στή συγκρότηση μιᾶς ὀλοκληρωμένης πρότασης για τή δημιουργία, τήν ἀνάδειξη και τή διαχείριση ἀρχαιολογικῶν πάρκων, με εἰδική περίπτωση μελέτης τήν Κυμισάλα¹⁹. Πρὸς μία παρεμφερῆ κατεύθυνση κινήθηκαν και κινοῦνται δύο μεταπτυχιακῆς ἐργασίες, πὸν ἐπικεντρώνονται στή σημασία τής ευρύτερης περιοχῆς τής Κυμισάλας για τήν ἐκπαίδευση για τήν ἀειφόρο ἀνάπτυξη και τήν περιβαλλοντική ἐκπαίδευση τῶν μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι μποροῦν να ἔρθουν σε ἐπαφή και να ἀποκομίσουν βασικῆς γνώσεις γύρω ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον και τῆς ἀρχαιότητες, και κυρίως να εὐαισθητοποιηθοῦν σε θέματα οἰκολογίας και πολιτισμικῆς κληρονομιάς²⁰.

Τὸ Πανεπιστήμιο Αιγαίου και ή ΚΒ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ή Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικῶν και

19. «Ζητήματα Ἀρχαιολογικῆς Θεωρίας και Ψηφιοποίησης Ἀρχαιολογικῶν Δεδομένων. Ἡ Ἀνασκαφή τής Κυμισάλας Ἀταβύρου». Ὑποψήφιος διδάκτορας κος Κων/νος Καλογερόπουλος, Τμήμα Πολιτισμικῆς Τεχνολογίας και Ἐπικοινωνίας, Παν/μιο Αιγαίου Μυτιλήνη. «Ὁργάνωση και Διαχείριση Ἀρχαιολογικῶν Πάρκων στή Ρόδο: Ὁ Ἀρχαιολογικὸς Χῶρος τής Κυμισάλας στὸ Δήμο Ἀταβύρου». Ὑποψήφια διδάκτορας κα Βεατρίκη-Καλλιόπη Σέρβου, Τμήμα Μεσογειακῶν Σπουδῶν, Παν/μιο Αιγαίου, Ρόδος.

20. Βλ. Βεργωτῆ 2009, Βεργωτῆ 2010. Ἐπίσης, «Γνώσεις και Στάσεις Ἐκπαιδευτικῶν για Θέματα Βιολογικῆς και Πολιτιστικῆς Ποικιλότητας στὸ Πλαῖσιο τής Ἐκπαίδευσης για τήν Ἀειφόρο Ἀνάπτυξη: ή Περίπτωση τής Προστατευόμενης Περιοχῆς τής Κυμισάλας Ρόδου». Ὑποψήφιος κ. Δημήτριος Ἀνδρέας Κολοκυθᾶς, Τμήμα Ἐπιστημῶν τής Προσχολικῆς Ἀγωγῆς και του Ἐκπαιδευτικοῦ Σχεδιασμοῦ, Παν/μιο Αιγαίου.

ή Τοπική Αυτόδιοίκηση συνεργάζονται αρμονικά και στοχευμένα από το 2006 στην ανάδειξη της συγκεκριμένης αρχαιολογικού ενδιαφέροντος περιοχής, τόσο με την τεκμηρίωση, την προστασία και την προβολή των αρχαιοτήτων, όσο και με τη δημιουργία βασικών υποδομών, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο μέλλον στην ίδρυση ενός αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου με κέντρο αναφοράς την περιοχή της Κυμισάλας²¹.

Ένα τέτοιου είδους έγχείρημα στο μέλλον προϋποθέτει δύο βασικούς άξονες δουλειάς: αφενός την ανάδειξη των επιμέρους αρχαιολογικών χώρων και τη διασύνδεσή τους με έναν τρόπο, που δεν θα επιβαρύνει ούτε στο ελάχιστο τον οικολογικό πλούτο της περιοχής και αφετέρου την καταγραφή και αξιοποίηση του οικολογικού και περιβαλλοντικού αποθέματος της περιοχής.

Όσο κι αν αυτή η προοπτική φαντάζει μακρινή και δύσκολη, είναι γεγονός ότι η ίδρυση ενός αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στην Κυμισάλα θα αναδείξει ιδιαίτερα πολιτισμικά, φυσικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του τόπου, ενώ θα ανανεώσει το κορεσμένο τουριστικό προϊόν της Ρόδου με την αποκέντρωσή του προς μια περιοχή, η οποία έχει μέχρι σήμερα ελάχιστα όφελι από τον κύριο οικονομικό μοχλό ανάπτυξης του νησιού. Θα προωθηθεί έτσι μία ήπια και άειφορική τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή, η οποία θα συμβάλει γενικότερα στην ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης και τη μείωση της ανεργίας²².

Ο ρόλος της τοπικής κοινωνίας

Είναι γεγονός ότι μέχρι σήμερα έχει επιτευχθεί σαφής πρόοδος στο έρευνητικό κομμάτι, που αφορά στον αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων, ενώ παράλληλα διαφάνηκαν οι σημαντικές προοπτικές, που δημιουργούνται για την ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, σε πολλά επίπεδα. Τίποτε, ωστόσο, από τα παραπάνω δεν θα ήταν έφικτό, αν η τοπική αυτόδιοίκηση, και κυρίως η τοπική κοινωνία δεν ήταν διατεθειμένες να συμ-

21. Για τις προϋποθέσεις ίδρυσης αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου βλ. Στεφανάκης 2010β. Για την προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς της Δωδεκανήσου βλ. ένδεικτικά Καραγιώργης και Γιαννικουρή 2006.

22. Για τον οικολογικό-πολιτισμικό τουρισμό βλ. ένδεικτικά, Wallace and Russell 2004. Για τα όφελι και τη σημασία του πολιτισμικού τουρισμού βλ. ένδεικτικά, Παυλογεωργάτος και Κωνσταντογλου 2005. Για τη σημασία του αρχαιολογικού τουρισμού βλ. ένδεικτικά, Stritch. D. 2006. Στεφανάκης 2006. Για τις προοπτικές ανάπτυξης πολιτιστικού/αρχαιολογικού τουρισμού στην Κυμισάλα βλ. Στεφανάκης 2010β. Στεφανάκης 2008. Βεργωτή 2009. Βεργωτή 2010.

πράξουν με τὸ Πανεπιστήμιο Αἰγαίου καὶ τὴν ΚΒ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ νὰ συνδράμουν οὐσιαστικά στὴν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος.

Ἐπὶ τὸν ὅτι ὑπάρχουν ὡστόσο τρεῖς παράμετροι, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη γιὰ τὴν περαιτέρω ὁμαλὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ ρόλος τῆς τοπικῆς κοινωνίας θεωρεῖται ἰδιαίτερα κρίσιμος.

Παράμετρος 1η: Ἡ ἀρχαιοκαπηλία, ἡ ὁποία ἀνθούσε στὸ χῶρο ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. μέχρι καὶ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ συχνὰ ἦταν στενὰ συνδεδεμένη -κυρίως κατὰ τὸ 19ο αἰ.- μετὴν «ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα»²³, ἀποτελεῖ τὸ σημαντικότερο πρόβλημα, πὺ ἔχει ἀντιμετωπίσει ἡ σύγχρονη ἔρευνα, ὡς πρὸς τὴν κατανόηση τοῦ χῶρου καὶ τὴν ἀνασύσταση τοῦ πολιτισμοῦ τῆς περιοχῆς.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ 500 ἀνοικτοὺς τάφους, πὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ μέχρι σήμερα -καὶ ἀπέχουμε ἀκόμη πολὺ ἀπὸ τὸν πραγματικὸ συνολικὸ ἀριθμὸ συλημένων τάφων- πρέπει νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τόσο τῆς ἀνασκαφικῆς δράσης τοῦ Α. Biliotti στὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰ., καὶ πολὺ λιγότερο τοῦ Α. Maiuri τὸ 1915, ὅσο καὶ τῆς μεγάλης ἀρχαιοκαπηλικῆς δραστηριότητος τῶν ντόπιων στὰ τέλη τοῦ 19οῦ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. Ὡς ἐκ τούτου ἕνας τεράστιος ὄγκος εὐρημάτων τῶν παρελθόντων χρόνων ἀγνοεῖται, ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ κοσμοῦν σήμερα τὶς προθήκες μεγάλων διεθνῶν μουσείων. Γιὰ ἐλάχιστα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουμε τὴν τύχη νὰ γνωρίζουμε τὴν προέλευσή τους, αὐτὸ ὅμως οὐδόλως ἐξυπηρετεῖ τοὺς σκοποὺς τῆς ἔρευνας, ἀφοῦ τὸ ἀνασκαφικὸ πλαίσιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ εὐρήματα δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ. Ἰδιαίτερα ἔντονη εἶναι ἡ παρουσία ἀγγείων τῆς περιοχῆς στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο τοῦ Λονδίνου καὶ στὸ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης, ἐνῶ ἐμφανίζονται καὶ στὶς συλλογὲς τοῦ Βερολίνου, τῆς Καρλσρούης, τῆς Κοπεγχάχης, τοῦ Μπέρκλεϋ τῶν ΗΠΑ καὶ ἀλλοῦ²⁴. Ἄλλωστε ἡ ἐξαιρετικὴ κατάσταση

23. Smith 1883, 136. Βλ. καὶ Smith 1885, 371 γιὰ παράδειγμα, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὶς ἀρχαιότητες καὶ στὰ ἡμερολόγια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Biliotti στὴ Ρόδο, τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο.

24. Βλ. γιὰ παράδειγμα Furtwangler 1887, 138-154, γιὰ ἕνα σημαντικό ἀριθμὸ ἀγγείων, πὺ εἰσήχθησαν στὸ Βασιλικὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου κατὰ τὸ ἔτος 1885, ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Α. Biliotti στὰ Σιάννα (νεκρόπολη Κυμισάλας). Smith 1884 γιὰ ἀγγεῖα μετὴν ἴδια προέλευση στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἐπίσης Hope Simpson and Lazenby 1973, 147, σημ. 111-112. Γιὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλία γενικότερα βλ. παραπάνω, σημ. 16.

διατήρησης όλων αυτών των άγγείων ενισχύει την υπόθεση, ότι προέρχονται από νεκροταφείο.

Έδώ μπαίνει η ευθύνη της τοπικής κοινωνίας, ή όποια όφείλει αφενός να κάνει την αυτοκριτική της και να απαντήσει σε έρωτήματα του τύπου, «τί ακριβώς έχω κάνει» ή «τί κάνω για τη διατήρηση, τη διάσωση και την ανάδειξη αυτού του μοναδικού χώρου πολιτισμού», και αφετέρου να προστατέψει εμπράκτως και με ψυχή τα λιγοστά έναπομείναντα -πλήν όμως πολύτιμα για τις ρίζες και την παράδοσή της- αρχαία κατάλοιπα, που έχουν απομείνει στην περιοχή.

Παράμετρος 2η: Η πυρκαγιά ήταν και παραμένει ό υπ' αριθμόν ένα κίνδυνος της περιοχής. Οί δύο μεγάλες πυρκαγιές τό 1987 και τό 1992 είχαν καταστρέψει ένα πολύ μεγάλο τμήμα των δασών της κεντρικής και νότιας Ρόδου, αφήνοντας ανέπαφη τη δυτική πλευρά του νησιού, όμως η τελευταία μεγάλη πυρκαγιά, που ξεκίνησε από τον Άγιο Ίσίδωρο τό 2008, εισήλθε στο βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής Natura 2000 και έκαψε τό 10,5% της συνολικής έκτασής της²⁵. Η περιοχή βόρεια του Άκρामीτη δέν απειλήθηκε τότε, ώστόσο ή φωτιά στα Βασιλικά, στη δυτική πλαγιά του λόφου της Κυμισάλας τό καλοκαίρι του 2009, μόνο από τύχη δέν μετέτρεψε την περιοχή της Κυμισάλας σε σεληνιακό τοπίο.

Η δημοτική αρχή του Άταβύρου και όλοι οί κάτοικοι της περιοχής έχουν κατά καιρούς καταβάλει υπεράνθρωπες προσπάθειες για την πρόληψη ή την καταστολή πυρκαγιών στην ευρύτερη περιοχή και τους αξίζουν πολλά συγχαρητήρια. Είναι επίσης πρός τιμήν τους τό γεγονός, ότι παρακολουθούν στενά την περιοχή, στελεχώνουν με υπευθυνότητα την Έταιρεία Πρόληψης Φυσικών Καταστροφών και Προστασίας του Περιβάλλοντος (ΕΤΑΙ.ΠΡΟ.ΦΥ.ΚΑ.) και έχουν ιδρύσει Δημοτικό Έθελοντικό Πυροσβεστικό Κλιμάκιο. Αυτό όμως και πάλι δέν είναι άρκετό από μόνο του. Πρέπει ό κάθε πολίτης να αποκτήσει βαθειά συναίσθηση της ευθύνης του άπέναντι στη φύση και να σεβαστεί και να προστατέψει τό δάσος, τό όποιο όχι μόνο στηρίζει την διαβίωση πολλών οικογενειών της περιοχής, αλλά δίνει και μιá άλλη, τελείως διαφορετική ποιότητα στον τόπο, στο περιβάλλον και στο κλίμα.

Παράμετρος 3η: Η συνεχώς αυξανόμενη έρευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Αιγαίου, της ΚΒ Έφορείας Προϊστορικών και Κλασικών

25. Πηγή: http://politics.wwf.gr/images/stories/docs/fire_report_rhodes.pdf: «Οικολογικός άπολογισμός της πυρκαγιάς του Ίουλίου 2008 στη Ρόδο», WWF Έλλάς, Αθήνα: Σεπτέμβριος 2008 (Προσπελάστηκε 01.08.10).

Αρχαιοτήτων και της Σχολής Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Έθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, εργάζεται πλέον στην περιοχή επί 5 συνεχή έτη. Περισσότεροι από 100 αρχαιολόγοι, ανθρωπολόγοι, τοπογράφοι, συντηρητές, φοιτητές και τεχνίτες, επαγγελματίες και μη, έχουν εργαστεί αυτά τα χρόνια έθελοντικά και για πολύ περισσότερο χρόνο από τον ένα μήνα, που διαρκεί ή έρευνα πεδίου, καθώς ή ταξινόμηση, ή μελέτη του ύλικού και ή έξαγωγή συμπερασμάτων είναι διαδικασίες, που άπασχολούν την έρευνητική ομάδα για όλοκληρο τὸ υπόλοιπο του έτους. Είναι γεγονός ότι ή Τοπική Αυτόδιοίκηση και ή τοπική κοινωνία έχουν συνειδητοποιήσει την αξία αυτής της δουλειάς, έχουν άγκαλιάσει την έρευνητική ομάδα και έχουν στηρίξει την προσπάθεια με πολλή αγάπη. Είναι όμως σημαντικό αυτή ή στήριξη να συνεχιστεί με άκόμη μεγαλύτερο ζήλο τὰ έπόμενα χρόνια, δεδομένου ότι άφενός οί άνάγκες της ομάδας, όσο ή έρευνα προχωρά, βαίνουν συνεχώς αυξανόμενες και άφετέρου ή έπιτυχής πορεία της έρευνας άνοίγει σημαντικές προοπτικές για την ποιοτική αναβάθμιση και την άειφορική ανάπτυξη της ήμιορεινής περιοχής του Άταβύρου στο μέλλον.

Εύχαριστίες

Τὸ Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και ή ΚΒ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων έπιθυμούν να εύχαριστήσουν όλους, όσοι έχουν συμβάλει μέχρι σήμερα στην όμαλή διεξαγωγή της έρευνας.

Τὰ μέλη της έπιβλέπουσας Έπιστημονικής Έπιτροπής:

Τὸν έπίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ίωάννη Παπαχριστοδούλου,

Τὸν καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης Νικόλαο Σταμπολίδη,

Τὴν Προϊσταμένη της ΚΒ ΈΠΚΑ, Δρ. Μελίνα Φιλήμονος,

Τὸν καθηγητή του Adelphi University, USA, Άαγνώστη Άγγελαράκη,

Τὸν Πολιτικό Μηχανικό, Δρ. Κωνσταντίνο Ζάμπα.

Όλα τὰ μέλη της άνασκαφικής ομάδας -και είναι πολλά, για να άναφερθούν όνομαστικά, -πάνω από 100 αρχαιολόγους, ανθρωπολόγους, τοπογράφους, συντηρητές, φοιτητές και τεχνίτες, εργαζόμενους και έθελοντές, οί όποιοι τὰ πέντε αυτά χρόνια δούλεψαν με ιδιαίτερο ζήλο και πολύ κέφι, συχνά κάτω από έξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, τόσο στο χώρο της άνασκαφής, όσο και στον τομέα της συντήρησης, καταγραφής και ψηφιοποίησης τών εύρημάτων.

Τις ομάδες τῆς Σχολῆς Ἀγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου καὶ τοῦ Nicholas Copernicus University, τοῦ Τοριῆ τῆς Πολωνίας, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν καθηγητῶν Ἀνδρέα Γεωργόπουλου καὶ Mariusz Mielczarek ἀντίστοιχα.

Τὸ Δῆμο Ἀταβύρου, στὰ πρόσωπα τοῦ πρώην δημάρχου κ. Παναγιώτη Κυριακούλη καὶ τοῦ νῦν δημάρχου κ. Νικολάου Τσουκαλᾶ, ποῦ ἐπὶ πέντε χρόνια μεριμνᾷ γιὰ τὴ διαμονὴ καὶ τὴ διατροφή τῆς ἀνασκαφικῆς ομάδας, παρέχει κτιριακὲς ἐγκαταστάσεις γιὰ τὴ συγκέντρωση, συντήρηση καὶ καταγραφή τῶν εὐρημάτων καὶ ἐνίοτε ἀνειδίκευτους τεχνίτες γιὰ τὴν ἀνασκαφή.

Τὴν Ἑνοριακὴ Ἐπιτροπὴ Ἁγίου Παντελεήμονα Σιαννῶν γιὰ τὴν παροχὴ φιλοξενίας καὶ ἀνειδίκευτων τεχνιτῶν.

Τὴ Νομαρχιακὴ Αὐτοδιοίκηση Δωδεκανήσου, στὸ πρόσωπο τοῦ Νομάρχου, κ. Γιάννη Μαχαίριδη, ποῦ χρηματοδότησε τὸ ἔργο τῆς χαρτογράφησης τῆς περιοχῆς καὶ τῆς τοπογράφησης τῶν ἀρχαιοτήτων.

The Institute for Aegean Prehistory (INSTAP).

Ἀκόμη, τὸ διοικητὴ τῆς Πυροσβεστικῆς Ὑπηρεσίας Ρόδου κ. Σταῦρο Παραλούση, τὸ δημοσιογράφο τῆς Ἑλληνικῆς Ραδιοφωνίας Τηλεόρασης κ. Ἀριστείδη Μιαούλη, τοὺς κ. Βασίλη καὶ Μαρία Χαλκίτου τῆς Τηλεόρασης Ἴριδα, τὴν κ. Θεώνη Χαλκίτου καὶ τὸ περιοδικὸ On the Top καὶ τὸν κ. Σόλωνα Δασκαλάκη.

Τὸ Σωματεῖο Διπλωματούχων Ξεναγῶν Δωδεκανήσου, τὸν Πολιτιστικὸ Σύνλογο Σιαννῶν καὶ τὸ 3ο Σύστημα Προσκόπων Παραδείσου, γιὰ τοὺς κατὰ καιροὺς καθαρισμοὺς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τὴν πευκοβελόνα.

Τὸ ἔργο συνέδραμαν ἐπίσης κατὰ καιροὺς: Ὁ Ἀγροτικὸς Συνεταιρισμὸς Ἐμπωνας, ἡ ἔνωση Ἀγροτικῶν Συνεταιρισμῶν Δωδεκανήσου, ἡ ΝΕΟΤΕΧ ΕΠΕ (Ρόδος) καὶ ἡ Γ. Καπούνταλης & ΣΙΑ ΟΕ (Ἀθήνα) μὲ ὑλικοτεχνικὴ ὑποδομὴ. Ἡ Blue Star Ferries μὲ τὴ δωρεὰν μεταφορὰ πρὸς καὶ ἀπὸ τὴ Ρόδο μελῶν τῆς ἀνασκαφικῆς ομάδας. Ἡ ΠΡΟ.ΤΟΥ.Ρ. ΑΕ. (Ρόδος) μὲ τὴν παροχὴ αὐτοκινήτου γιὰ τίς μετακινήσεις μελῶν τῆς ομάδας. Οἱ ἐκδόσεις Ἰάμβλιχος (Ἀθήνα) μὲ τὴ διάθεση ἠλεκτρονικοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ λογισμικοῦ. Ἡ Μεσογειακὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία (Ρέθυμνο), μὲ τὴ διαδικτυακὴ προβολὴ τῆς ἀνασκαφῆς μέσω τῆς ἰστοσελίδας τῆς (<http://www.eulimene.eu/kymissala.php>).

Εὐχαριστίες ἀπευθύνονται ἐπίσης καὶ πάντα στοὺς ἀνθρώπους τῆς περιοχῆς: στὸ Διευθυντὴ τοῦ Γυμνασίου Ἐμπωνας καὶ ὑποψήφιο διδάκτο-

ρα κλασικής αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών κ. Γεώργιο Μαυρουδή και τον έφημέριο των Σιαννών, πρωτοπρεσβύτερο κ. Γεώργιο Καρατζιά, τον άγροφύλακα κ. Γεώργιο Βρόντου, τους κ.κ. Θωμά Πλάτση, Φίλιππο Μαστροσάββα και Σάββα Χαλκίτη, τους δημοτικούς δασοφυροσβέστες και φυσικά όλους τους ανθρώπους της Μονολίθου, των Σιαννών, του Αγίου Ίσιδώρου και της Έμπωνας.

Έπιμετρο

Σε όλους εκείνους, που με αὐταπάρηση ἔδωσαν τὴν ψυχὴ τους στὴν ἄνιση μάχη μετὰ τὴν καταστροφικὴ πυρκαγιὰ τοῦ Αγίου Ίσιδώρου, τὸν Ἰούλιο τοῦ 2008.

Τὸ κείμενο τοῦ Louis de Launay (1860-1938), ὁ ὁποῖος τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1894, ἀκολούθησε μαγεμένος τὴν -σήμερα ὀλοσχερῶς καμένη- διαδρομὴ ἀπὸ τὰ Ἀπόλλωνα μέχρι τὰ Λάερμα μέσα ἀπὸ τὸ δάσος τοῦ Ἄρταμίτη, νότια τοῦ Ἀταβύρου, εἶναι σὲ ἓνα μεγάλο του μέρος, περιγραφή καὶ τοῦ φυσικοῦ χώρου τῆς Κυμισάλας. Εἶναι ὅμως καὶ κάτι παραπάνω, ἓνα μήνυμα διαχρονικὸ γιὰ τὶς νεώτερες γενιές, ποὺ ἐπίκειται νὰ στερηθοῦν ὅτι πιὸ πολὺτιμο ἔχει νὰ τοὺς χαρίσει ἡ φύση τῆς ροδίτικης ὑπαιθρου:

«Εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον ὁμορφες μεριές τῆς Ρόδου καὶ τὶς πλέον ἀπρόσμενες. Μετὰ ἀπὸ μιὰ διαδρομὴ στὸ ὄροπέδιο, ἀνάμεσα στὰ κυπαρίσσια σκορπισμένα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, μετὰ τὸ ὄρος Ἀτάβυρος ἀπέναντί σου, περπατᾶς ἐκεῖ γιὰ ὥρες, στὸ μέσο μιᾶς βλάστησης πολὺ πρωτότυπης, πολὺ μεγαλοπρεποῦς καὶ γιὰ τὴν ὁποία ψάχνω μάταια σπάνια ἐπίθετα. Ἡ ἐντύπωση ποὺ σοῦ μένει, εἶναι δύσκολο νὰ τὴν περιγράψεις μετὰ λέξεις. Μοιάζει σὰ νὰ διασχίζουμε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μαγευτικὰ ντεκόρ, ποὺ ἔχουν δημιουργηθεῖ, γιὰ νὰ προκαλοῦν εὐχαρίστηση ἀπὸ τὸ μολύβι τοῦ Custave Dore, γιὰ νὰ σπεύσουν ἐκεῖ οἱ ἥρωες τοῦ Ariosto. Δὲν εἶναι μονάχα ἓνας ἀπλὸς δρυμὸς ἀπὸ πραγματικὰ δέντρα. Εἶναι μιὰ ρομαντικὴ εἰκονογράφηση γιὰ κάποιον παλιὸ μῦθο. Εἶναι ἓνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ μαγικὰ δάση, ὅπου χορεύοντας τὰ ζωτικὰ στὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, ἢ ὁ καβγατζῆς Puck, ποὺ πειράζει τὴν Ariel. Εἶναι τὸ δάσος τῶν Ἄρδεννῶν, τέτοιο ὅπως τὸ φαντάζεται ὁ Shakespeare, τὸ δάσος μετὰ τὰ ἀλλόκοτα μαγικά, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φθάνουμε στὸ κάστρο τῆς Ὠραίας Κοιμωμένης. Ἐὰν ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀκριβολογήσουμε, νὰ προσδιορίσουμε αὐτὴ τὴν ἀπερίγραπτη καὶ σχεδὸν ἀσυναίσθητη γοητεία, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ὁ καθαρὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν δασῶν κρατᾶει πάνω ἀπὸ ὅλα τὴ διαφάνειά του ἀναμιγμένη μετὰ

μυστήριο, με τις φεγγαροφωτισμένες όπτασιές, που μισοβλέπουμε από όλες τις μεριές, χωρίς να τις διακρίνουμε πολύ συγκεκριμένα. Κάτω από τα μεγάλα σκιερὰ δέντρα, ή γή, καλυμμένη από κόκκινες πευκοβελόνες, καθαρή και σκέτη σαν μιὰ ἀλέα πάρκου ή γεμάτη από φαρδεῖς πράσινους θάμνους ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένους μεταξύ τους, ἔξαφανίζεται ἐλεύθερα στὰ ἄφθαστα βάθη τοῦ ὀρίζοντα, ὁ ὀρίζοντας εἶναι ἀκάλυπτος, δὲ νιώθεις πιά φυλακισμένος, κλεισμένος, πνιγμένος μέσα σὲ μιὰ τάφρο βλάστησης, ἔχεις μπροστὰ σου ἀρκετὸ χῶρο θέας, γιὰ νὰ ἐκτιμήσεις, ἀνάμεσα στὶς σκιερὲς φυλλωσιές, τὶς ἀρμονικὲς κινήσεις τοῦ ἐδάφους, τὶς κατωφέρειές του καὶ τὰ ἀνάγλυφά του ἐξογκώματα, τοὺς κυματισμούς του, τοὺς φιδοειδεῖς ἐλιγμούς του...

...Γιὰ νὰ παρουσιάσω, πρέπει ἐπίσης νὰ κάνω γνωστὸ ἓνα στοιχεῖο πάνω ἀπ' ὅλα ξεχωριστὸ καὶ τὸ ὁποῖο ἐκφράζει τὸ ροδιακὸ τοπίο, τὸ ἀπέραντο ὁροπέδιο, τὸ ὁποῖο μέσα στὸν ἴσκιο τῶν πεύκων, σαν κουρεμένη πεδιάδα, ἀπλώνεται ἐκεῖ μὲ πυκνὰ δασώματα, γιγαντιαῖα. Μοιάζει μὲ μιὰ ἀξεπέραστη τέχνη, πὺν κόβει τὶς γραμμὲς πολὺ εὐθεία, ἀναγκάζοντας τὰ μονοπάτια σὲ μελετημένους ἐλιγμούς, στολίζοντας τὸ κόκκινο, τὸ γκριζὸ ή πρασινωπὸ περιστύλιο τῶν κορμῶν τῶν δέντρων μὲ τοὺς μοναδικούς ποικίλους τόνους τῶν φυλλωμάτων τους.

Αὐτοὶ οἱ ὄγκοι, αὐτὰ τὰ γιγαντιαῖα μπουκέτα ἀποτελοῦνται ἀπὸ εἶδη, πὺν γνωρίζουμε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔχοντας τὴ συνήθεια νὰ τὰ βλέπουμε στοὺς τόπους μας, σαν μπορντούρα στὶς ἀλέες μας πάνω στοὺς γρασίδι μας ή στὰ πόδια τῶν μεγάλων βελανιδιῶν τῶν ἀγγλικῶν πάρκων. Ἀλλὰ ἐδῶ, σαν ή φύση νὰ μᾶς παρουσιάζεται μὲσω ἑνὸς μεγεθυντικοῦ φακοῦ, φθάνουν μὲχρι πέντε ή ἕξι μέτρα ὕψος, μὲ μιὰ διάμετρο διπλάσια καὶ αὐτὲς οἱ ἀναλογίες εἶναι τελείως ἀσύλληπτες, ὡστε τὸ μάτι ἀδυνατεῖ νὰ τὶς ὑπολογίσει. Πρέπει κάποιος νὰ ῥθει νὰ τοποθετηθεῖ πλησίον τους γιὰ νὰ μᾶς δοθεῖ μιὰ ἰδέα ἀκριβῆς.

Ἐπιτέλους, πόσο ἀκόμη θὰ διαρκέσει, τὸ ὑπέροχο δάσος τοῦ Ἄρταμίτη; Σὲ πόσα χρόνια μιὰ ἀκαλλιέργητη καὶ γυμνή γή, μιὰ ἔρημος χωρίς δέντρα, ή ὁποία θὰ φλέγεται ἀπὸ τὸν ἥλιο, θὰ πάρει τὴ θέση αὐτῶν τῶν αἰωνόβιων δέντρων; Καμιὰ φορὰ καταμεσῆς τοῦ δάσους βλέπουμε μιὰ συγκεκριμένη κίνηση, συναντοῦμε ἀνθρώπους φορτωμένους μὲ κλαδιά, προσπερνᾶμε ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν πάνω στοὺς ὤμους ἓνα μεγάλο σακὶ ἀπὸ δέρμα ἀπ' ὅπου προεξέχουν ἐργαλεῖα. Καὶ σύντομα τὸ δάσος ἀρχίζει νὰ παίρνει μιὰ δυσάρεστη ὄψη, εἶναι ἓνα βίαιο ξέσπασμα τῆς μέρας, ὅπου κορμοὶ ριγμένοι κάτω σκεπάζουν τὸ ἔδαφος ή ἄλλοι ἀκόμη ὄρθιοι, δείχνουν τὴν πληγή, πὺν

αίμορραγεῖ καὶ ποὺ τοὺς ἔχουν προξενήσει τὰ τσεκούρια. Ἄλλοι κορμοί, κομμένοι σὲ διάφορα ὕψη βιαστικά, εἶναι σὰ ν' ἀνατριχιάζουν. Τὸ ἔδαφος γύρω τριγύρω εἶναι μαῦρο. Οἱ θάμνοι, τὰ μικρότερα κλαδιά, εἶναι καψαλισμένα ἢ καρβουνιασμένα ἀπὸ τὴ φωτιά καὶ ἀνάμεσα στὰ ὄρθια δέντρα, ποὺ ὑψώνονται μέσα σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος ξέφωτου πρὸς τὸν οὐρανό, ὑπάρχουν τελείως συμμαζεμένα σὲ ἓνα μέρος πτώματα πολεμιστῶν, ποὺ πέθαναν ὄρθια στὴ θέση τους, ἀνατριχιαστικοὶ μαῦροι σκελετοὶ κλαδιῶν, ἄλλοι ποὺ καψαλίζονται ἀκόμα σὰν τεράστιοι δαυλοί. Ἔχεις μπροστά σου ἢ μᾶλλον ἀναπνέεις σχεδὸν τὸν παχὺ καπνὸ τοῦ τμήματος τοῦ δάσους, ποὺ θυσιάστηκε, αὐτὸ ποὺ ἢ φωτιά κατέστρεψε, καθὼς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι κόβουν βίαια σὲ φέτες τοὺς ξεκοιλιασμένους κορμούς, προσπαθώντας μάταια ἴσως νὰ κόψουν τὸ δρόμο στὴ φωτιά μὲ αὐτὸ τὸν ἐλεύθερο χῶρο, νὰ περιορίσουν τὴ ζημιὰ, νὰ ἀκίνητοποιήσουν σὲ ἓνα μέρος τὴν πυρκαγιά...

Αὐτὰ τὰ δυσάρεστα συμβάντα εἶναι συχνὰ στὴ Ρόδο, ὅπως σὲ ὅλα τὰ μεσογειακὰ μέρη, ὅπου τὰ τόσο ἀπαραίτητα δάση ἐξαφανίζονται λίγο-λίγο, ὅπως καὶ στὴν Ἀλγερία, ὅπου δὲν μποροῦμε νὰ φρενάρομε τὸ κακό. Προκαλοῦν φοβερὲς καταστροφές. Καὶ ὑπαινισσόμεθα ὅτι δὲν ὀφείλονται πάντα σὲ μιὰ αὐτόματη ἀνάφλεξη, οὔτε ὁμοίως σὲ μιὰ ἀπρονοησία τῶν βοσκῶν, ὅταν ἀνάβουν τὴ φωτιά τους μέσα στὰ ξερὰ κλαδιά. Μοιάζει νὰ ἔναι συχνὰ γιὰ τοὺς χωρικοὺς, ἓνας εὐκόλος τρόπος νὰ προμηθεύσουν τὸ κράτος μὲ ξύλα. Τὸ πεσμένο μέρος εἶναι ἐλεύθερο γι' αὐτοὺς ἢ ἀκόμη ἓνας τρόπος, γιὰ νὰ ἐκχερῶσουν ἓνα μέρος τῆς δημόσιας ἔκτασης, τὴν ὁποία δὲ θὰ τὴν ξαναφυτέψουν πιά καὶ θὰ τοὺς παραχωρηθεῖ σὲ χαμηλὴ τιμή...»²⁶.

Βιβλιογραφία

- ♦ Ἀνδρόνικος, Μ. 1963, «Ἑλληνικὰ ἐπιτάφια μνημεῖα», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 17 (1961-62), Α' Μελέται, 152-210.
- ♦ Βεργωτῆ, Θ. (2009), *Ἡ Αειφορική Διαχείριση Νησιωτικῶν Περιοχῶν μὲ Πολιτισμικὸ καὶ Οἰκολογικὸ Ἐνδιαφέρον. Ἡ Περίπτωση τῆς Εὐρύτερης Περιοχῆς τῆς Κυμισάλας στὴ Ρόδο*. Ἀδημ. Μεταπτυχιακὴ Ἔργασία, Ρόδος: Τμῆμα Ἐπιστημῶν τῆς Προσχολικῆς Ἀγωγῆς καὶ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Σχεδιασμοῦ, Παν/μιο Αἰγαίου.
- ♦ Βεργωτῆ, Θ. 2010, «Προοπτικὲς ἀειφόρου ἀνάπτυξης καὶ ἐκπαίδευσης γιὰ τὴν ἀειφόρο ἀνάπτυξη στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Κυ-

26. De Lanuay 1900, 473-476. Μετάφραση Μαΐλης κ.ἄ. 2002, 106-108.

- μισάλας τοῦ Δήμου Ἀταβύρου τῆς Νήσου Ρόδου. Μιά ἐναλλακτική πρόταση», *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου*, Τοπικὲς Κοινωνίες καὶ Τριτοβάθμια Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα: Συνύπαρξη γιὰ Ἀειφορική Ἀνάπτυξη, Ρόδος: Δήμος Ροδίων-Πανεπιστήμιο Αἰγαίου-Διεθνὲς Κέντρον Συγγραφέων καὶ Μεταφραστῶν Ρόδου (Ἀναδημοσίευση: <http://www.eulimene.eu/Vergoti%20Thomais.pdf>. Προσπελάστηκε 29/06/2010).
- ◆ Ζερβουδάκη, Ἥ. 1969. «Κυμισάλα», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 24 1968, Χρονικά, 480-482.
  - ◆ Καραγιώργης, Β., Παννικουρῆ Α. (ἐπιμ.) 2006. *Διάσωση καὶ Προβολὴ τῆς Πολιτιστικῆς καὶ Φυσικῆς Κληρονομιάς τῶν Μεγάλων Νησιῶν τῆς Μεσογείου*. Πρακτικά Διεθνoῦς Συμποσίου (1-3 Σεπτεμβρίου 2005). Ἀθήνα: Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Αἰγαιακῶν Σπουδῶν - Ἰδρυμα Λεβέντη.
  - ◆ Μαΐλης, Α.Σ., Σκανδαλίδης, Κ.Ε., Τσαλαχούρης, Κ.Φ. 2002. *Ἡ Ρόδος τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα-Ρόδος.
  - ◆ Μπακαλάκης, Γ. 1946. Ἑλληνικὰ Ἀμφίγλυφα, Θεσσαλονίκη.
  - ◆ Μπακαλάκης, Γ. 1974, «Δεύτερες φροντίδες», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* ΙΓ, 245-255.
  - ◆ Παπαχριστοδούλου 1951. *Τοπωνυμικὸν τῆς Ρόδου*. Ρόδος.
  - ◆ Παπαχριστοδούλου, Ι.Χ. 1989. *Οἱ Ἀρχαῖοι Ροδιακοὶ Δήμοι. Ἱστορικὴ Ἀνασκόπηση. Ἡ Ἰαλυσία*. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
  - ◆ Παπαχριστοδούλου Ι. 2007. «Ἀνασκαφὲς καὶ ἄλλες δραστηριότητες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Δωδεκανήσου στὸν τομέα τῶν ἀρχαίων μνημείων κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία (μὲ ἐπίκεντρο Ρόδο, Ἰαλυσὸ καὶ Κῶ)», *Ἀρχαιολογικὲς Ἐρευνες καὶ Εὐρήματα στὰ Δωδεκάνησα*. Ρόδος, Ἰαλυσός, Κῶς, Νίσυρος καὶ Γυαλί. *Weiheim/Obb*. [Σύλλογος γιὰ τὴ Μελέτη καὶ τὴ Διάδοση τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, 41-87].
  - ◆ Παυλογεωργᾶτος Γ., Κωνσάντογλου Μ. 2005. «Πολιτισμικὸς Τουρισμός: Ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας», στὸ Βερνίκος Ν., κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Οἱ Πολιτιστικὲς Βιομηχανίες*, Ἀθήνα: Κριτική, 59-84.
  - ◆ Στεφανάκης, Μ.Ι. 2010α, *Ἡ ἀρχαία Κυμισάλα στὸν Δήμο Ἀταβύρου: Παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον*, Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Τοπικὲς Κοινωνίες καὶ Τριτοβάθμια Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα: Συνύπαρξη γιὰ Ἀειφορική Ἀνάπτυξη, Δήμος Ροδίων-Πανεπιστήμιο Αἰγαίου-

- Διεθνές Κέντρον Συγγραφέων και Μεταφραστῶν Ρόδου: Ρόδος (Άναδημοσίευση: <http://www.eulimene.eu/read/Ancient-Kymissala.pdf>. Προσπελάστηκε 29/07/2010).
- ♦ **Στεφανάκης, Μ.Ι.** 2010β. «Πρόταση ίδρυσης ἀρχαιολογικοῦ-οἰκολογικοῦ πάρκου στὴ Ρόδο (ἀρχαία Κυμισάλα): Μία πρόκληση γιὰ τὴν τοπικὴ ἀνάπτυξη», στὸ Μπεριάτος, Η. καὶ Παπαγεωργίου, Μ. (ἐπιμ.), *Χωροταξία-Πολεοδομία-Περιβάλλον στὸν 21ο Αἰῶνα: Ἑλλάδα - Μεσόγειος*. Βόλος: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Θεσσαλίας, 685-702. (Άναδημοσίευση: http://www.eulimene.eu/read/Stefanakis_2010b.pdf. Προσπελάστηκε 29/07/2010).
  - ♦ **Στεφανάκης, Μ.Ι.** 2006. «Σκέψεις γιὰ ἕναν ἀρχαιολογικὸ-ἐκπαιδευτικὸ τουρισμὸ», Πολιτιστικὸς Τουρισμὸς στὴν 3η Χιλιετία: Ρόδος-Άπασχόληση-Πολιτικὴ. Ρόδος: Τμῆμα Μεσογειακῶν Σπουδῶν, 25-32. (Άναδημοσίευση: <http://www.archive.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=239>. Προσπελάστηκε 14/07/2010).
  - ♦ **Στεφανάκης, Μ.Ι.** 2008. «Ἡ Κυμισάλα καὶ οἱ προοπτικὲς ἀνάπτυξης ἀρχαιολογικοῦ τουρισμοῦ στὸ Δῆμο Ἀταβύρου», στὸ 1ο Τοπικὸ Συνέδριο Ρόδου γιὰ τὴν Ἀνάπτυξη καὶ Προώθηση Δραστηριοτήτων Εἰδικῶν καὶ Ἐναλλακτικῶν Μορφῶν Τουρισμοῦ, 13 Δεκεμβρίου 2008, Ξενοδοχεῖο ΕΛΑΦΟΣ, Προφῆτης Ἡλίας, Δῆμος Καμείρου (Ἡλεκτρονικὰ πρακτικὰ: <http://www.ecomuseum.gr/UI/customPages/pages.php?pageid=160>. Άναδημοσίευση: <http://www.eulimene.eu/read/kymissala.pdf>. Προσπελάστηκε 14/07/2010).
  - ♦ **Τριανταφυλλίδης, Π.** 2009. «Άρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς Φάνες Ρόδου στὰ Μουσεία τοῦ Λούβρου καὶ τοῦ Βρετανικοῦ», Φάνες Ἐπιγραφῆς καὶ Ἀρχαιολογικὰ Εὐρήματα, Weilheim/Obb: Σύλλογος γιὰ τὴ Μελέτη καὶ τὴ Διάδοση τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, 41-87.
  - ♦ **Φιλήμονος, Μ. καὶ Μαρκέτου, Τ.** 2006. «Άρχαιολογικὸ καὶ οἰκολογικὸ τοπίο τῆς Ρόδου. Παρὸν καὶ παρελθόν», στὸ Καραγιώργης καὶ Γιαννικουρῆ 2006, 135-148.
  - ♦ **De Launay, L.M.**, «L'île de Rhodes IV», *Tour du Monde* 40, 6 Octobre 1900, 470-478.
  - ♦ **Furtwängler, A.** 1886, «Erwerbungen de Königlichen Museen zu Berlin 1885», *Jahrbuch des kaiserlich deutschen archäologischen Institutes* I, 133-160.

- ◆ **Guerin 1854: Παπαϊωάννου, Μ.Δ. 1989.** *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα I.* Ile de Rhodes, par V. Guerin, Paris 1880, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη.
- ◆ **Hope Simpson, R., J.F. Lazenby 1973.** «Notes from the Dodecanese III», *Annual of the British Scholl at Athens* 68, 127-151.
- ◆ **Inglieri, R.U. 1936.** *Carta Archeologica dell'Isola di Rodi*, Firenze.
- ◆ **Maiuri, A. 1916.** «Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 2, 285-298.
- ◆ **Maiuri, A. 1928.** «Scavi ed esplorazioni nell'isola di Rodi. Esplorazione della regione dell'Acramiti», *Clara Rhodos I*, 83-84.
- ◆ **Mee, C. 1982.** *Rhodes in the Bronze Age. An Archaeological Survey.* Warminster.
- ◆ **Official Journal of the European Union 2006, I.** 259, 1-104.
- ◆ **Pernier, I. 1914,** «Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi», *Bolletino d'Arte* 8, 236-242.
- ◆ **Smith, C. 1883,** «Inscriptions from Rhodes», *Journal of Hellenic Studies* 4, 136-141.
- ◆ **Smith, C. 1884,** «Four archaic vases from Rhodes», *Journal of Hellenic Studies* 5, 220-240.
- ◆ **Smith, C. 1885,** «Vases from Rhodes with incised inscriptions», *Journal of Hellenic Studies* 6, 371-377.
- ◆ **Sourvinou-Inwood, C. 1996.** *Reading Greek Death to the End of the Classical Period.* Oxford.
- ◆ **Stritch, D. 2006,** «Archaeological Tourism: A Signpost to National Identity. Raising Aphrodite in Cyprus», στο Russell, I. (έπιμ.), *Images, Representations and Heritage. Moving beyond Modern Approaches to Archaeology.* New York: Springer, 43-60.
- ◆ **von Gaertringen, H. 1892.** «Moderne une antike Ortsnamen auf Rhodes», *Mittlungen des deutschen archäologischen Institutes.* Athenische Abteilung 17, 307-318.
- ◆ **Wallace G., Russel A., 2004.** «Eco-cultural tourism as a means for the sustainable development of culturally marginal and environmentally sensitive regions», *Tourist Studies* 4.3, 235-254.